

I. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.63) «17»

I. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИ БУЛА НА МИКИТИНОМУ РОЗІ ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Розглянуто гіпотезу С. Величка про існування упродовж 1638–1652 рр. на Микитиному Розі Запорозької Січі в контексті «універсального ключа» та на засадах історико-системного методу. Дослідження показали, що Запорозької Січі на Микитиному Розі ніколи не існувало і що за всю історію запорозького козацтва на Низу Дніпра, у Великому Лузі існували лише три Запорозькі Січі як військово-адміністративні утворення низового козацтва: Базавлуцька (1590–1638 рр.); Чортомлицька (1652–1709 рр.) та Підпільненська (1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська – були лише січами-форпостами.

Ключові слова: Микитин Ріг, Запорозька Січ, «універсальний ключ», історико-системний метод.

И. С. Стороженко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

БЫЛА ЛИ НА НИКИТИНОМ РОГУ ЗАПОРОЖСКАЯ СЕЧЬ

Рассмотрена гипотеза С. Величко о существовании на протяжении 1638–1652 гг. на Никитином Рогу Запорожской Сечи в контексте «универсального ключа» и на основе историко-системного метода. Исследования показали, что Запорожской Сечи на Никитином Рогу никогда не существовало и что за всю историю запорожского казачества на Низу Днепра, в Большом Луге, существовали только три Запорожские Сечи как военно-административные образования низового казачества: Базавлуцкая (1590–1638 гг.); Чортомлыцкая (1652–1709 гг.) и Подпольненская (1734–1775 гг.), а другие – Хортицкая, Томаковская и Никитинская – были только сечами-форпостами.

Ключевые слова: Никитин Рог, Запорожская Сечь, «универсальный ключ», историко-системный метод.

I. S. Storozhenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

WHETHER ZAPOROZHIAN SICH WAS SITUATED AT MYKYTYN RIG

The author considers that historians-predecessors, who studied our history, particularly the history of the Cossacks period, wrote very general version of it, sometimes used unverified sources, and formulated unproven hypotheses about facts and events, when there were no sources at all. Our sacred duty is to care about authenticity of the knowledge about our past, hence we need to verify these hypotheses, using the newest methodology of research. In particular, Samiilo Velychko, author of the chronicle, who obviously didn't read documents about the beginning of Khmelnycky uprising, but wanted his chronicle to be more full, offered unverified hypothesis that in 1638–1652 at Mykytyn Rig Zaporozhian Sich existed and Khmelnycky leaned on its military resources, when he prepared uprising against Polish rule in Ukraine. To make this mythical idea more convincing, S. Velychko delegated to Sich pysar Samiilo Zor'ka, who wrote diary (diariush) of great hetman's campaigns. This virtual diary S. Velychko used as the source in description of the future events. The author of the article studies the hypothesis of S. Velychko in the context of «the universal key» and basing upon system method, applied to historical material. The research showed that Zaporozhian Sich never existed at Mykytyn Rig. It is proved that during the whole history of Zaporozhian Cossacks at Velykyi Luh only three Zaporozhian Sich as military and administrative units of Cossacks existed: Bazavluk (1590s–1638); Chortomlyk (1652–1709) and Pidpilnians'ka Sich (1743–1775); others – Khotrytsia Sich, Tomalivska and Mykytynska were only siches-outposts. Such conclusion painfully struck the patriots of Nikopol, who didn't know that information given by S. Velyshko about the existence of Mykytyn Zaporozhian Sich is apocryphal, id est false.

Key words: Mykytyn Rig, Zaporozhian Sich, «universal key», system method in historic reserach.

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей як військово-адміністративних утворень низового козацтва названа і Микитинська Запорозька Січ, котра нібито існувала протягом 1638–1652 рр. Тому цілком закономірною є думка, що Б. Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіпелагу о. Томаківки), а взимку 1648 р. підпорядковує Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи кошового отамана Січі з надання допомоги Б. Хмельницькому [8, с. 58–60]¹⁾.

¹⁾ Самійло Величко не знав, що до повстання Б. Хмельницького посади кошового отамана Січі не існувало, бо Січ очолював гетьман Війська За-

Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тисяч козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького, і що він на чолі восьми тисяч запорожців вирушив на Жовті Води [8, с. 60]¹⁾.

Вищенаведена версія поширена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема вона наведена в усіх наших публікаціях про Жовтоводську битву. Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою «штучною білою плямою», створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, у першу чергу, стосовно існування Микитинської Запорозької Січі²⁾, а також того, на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання.

Помилка щодо існування Микитинської Запорозької Січі, отже й непричетності до неї Б. Хмельницького, виявлена автором цих рядків випадково. Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б. Хмельницького автор цих рядків спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована ця Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Це питання не давало авторові цих рядків спокою і він почав шукати джерела, які хоча б частини могли пролити світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні Української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

порозького. Посаду кошового отамана Січі вперше ввів Б. Хмельницький у 1652 р. у відродженій ним Чортомлицькій Запорозькій Січі, оскільки посаду гетьмана Війська Запорозького він перебрав на себе. Це дає підстави вважати, що запропонована С. Величком Микитинська Запорозька Січ – фальсифікат.

¹⁾ С. Величко не знав, що упродовж 1638–1648 рр. низове козацтво було знищено або витіснено польською владою з волості та Великого Лугу. Готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався тільки на реєстрове козацтво.

²⁾ Як повідомляє С. Величко, Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, прибув до Коша Микитинської Запорозької Січі, де його обрали гетьманом Війська Запорозького, а також запропонували йому військового писаря, який супроводжував би Б. Хмельницького і складав діаріуш його походів. На Січі було два писаря: старий Стефан Брацлавський і молодий Самійло Зорка. Враховуючи молодість останнього, похідним писарем і канцеляристом Б. Хмельницького став Самійло Зорка, діаріуш якого почав списувати Самійло Величко як першоджерело. Аналіз діаріуша провів видатний український джерелознавець Микола Петровський, результати якого опублікував у 1928 р. у своїй праці «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки», в якій показав, що в цьому оповіданні є непевні звістки, чого не повинно бути, коли б це був щоденник сучасника [11 с. 161–203]. Отже, Самійло Зорка і його діаріуш теж фальсифікат С. Величка.

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало, тобто після знищення польською армією у 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі за станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [16, с. 104–282]. Жодного разу в джерелах цього періоду вона не згадується. Отже, думка про існування протягом 1638–1652 рр. Микитинської Запорозької Січі є помилковою.

Автором цих рядків також виявлено, що Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької, відродив Б. Хмельницький у 1652 р. (тобто через 14 років після знищення Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом її організаційної структури. Закономірно, що колеги-історики були шоковані вищенаведеними повідомленнями і не повірили в існування таких суттєвих «білих плям» в історії Запорозької Січі. Щоб науково довести вищезазначені гіпотези, автор цих рядків узявся за розробку монографії із цих питань на засадах новітньої методології, у якій провідними були історико-системний метод та пасіонарна теорія етногенезу [17, с. 3–418]. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існували лише три Запорозькі Січі як військово-адміністративні утворення низового козацтва: Базавлуцька («Найстаріша», «Баторієва», 1590–1638 рр.); Чортомлицька («Стара», «Богданова», 1652–1709 рр.); і Підпільненська («Нова», 1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська – були лише січами-форпостами¹⁾.

Отримані результати досліджень з історії Запорозької Січі викликали ще більше здивування колег-істориків. Як могло статися так, що видатні історики-попередники, а також величезна армія сучасних істориків, які працюють у інститутах НАНУ та ВНЗ, не могли вирішити цю проблему, а маловідомий військовий історик історичного факультету ДНУ імені Олеся Гончара (автор наведеної монографії) її блискуче вирішив?

Відповідаючи на вищевикладене, зазначимо, що автор згаданої монографії під час проведення дослідження керувався своїми переконаннями, що «універсальним ключем» для розкриття сутності і стадій становлення українського козацтва в цілому та його Запорозької

¹⁾ У польських джерелах назва форпосту «микитинська запорозька січ» не означає, що він належав запорожцям, або був їхнім військово-адміністративним утворенням. Це була запорозька військова база Речі Посполитої, і тому реєстрові козацькі полки, які здійснювали тут залогову службу, і теж мали назву «війська запорозького реєстрового» [5, с. 96, 98].

Січі зокрема, може стати дослідження генезису та еволюції їхніх організаційних та етнічних структур у діалектичній єдності з іншими структурами, що їх оточували і з ними взаємодіяли за період кінця XV – середини XVII ст. Цей висновок ґрунтується на закономірностіх довколишнього світу. Зокрема, звернемо увагу, по-перше, на те, що саме форма (структура) будь-якого природного об'єкта є джерелом передачі інформації про його сутність [6, с. 17]. По-друге, уся природа, Всесвіт, а також людська практика й мислення мають системний характер [10, с. 5–19], унаслідок чого функція (мета, призначення) будь-якого утворення реалізується через його структуру [7, с. 159–162]. По-третє, інформація про сутність будь-якого об'єкта (утворення) проявляється на функціональному рівні, тобто за умов взаємодії його з навколишнім світом (іншими утвореннями) [14, с. 27–30].

Отже, однією із причин поверховості наших знань про українське козацтво та його Запорозьку Січ є відсутність повної інформації про генезис та еволюцію їхніх організаційних та етнічних структур у діалектичній єдності з іншими структурами, що їх оточували і з ними взаємодіяли. Бо саме це створює нездоланні труднощі в пізнанні їх функціонального змісту, а також у визначенні стадій їх розвитку.

Враховуючи особливість «універсального ключа», обраного для проведення досліджень, а також обмеженість джерельної бази цього козацького періоду, автор цих рядків звернувся за порадою до праць свого колеги по кафедрі проф. Віталія Підгаєцького, розробника теорії та методології джерелознавства, щодо можливих варіантів методологічного і джерелознавчого забезпечення досліджень обраної проблеми. На думку В. Підгаєцького, джерелознавчу мету наукової праці можна реалізувати за одним із двох шляхів: *«Залучаючи до наукового обігу невідомі раніше джерела й досліджуючи їх уже відомими методами або, навпаки, аналізуючи вже відомі джерела новими, у тому числі й запозиченими з інших наук, методами»* [12, с. 122] (виокремлено. – І. С.).

Враховуючи складність проблеми, а також обмеженість джерельної бази для її вирішення, автор цих рядків вирішив скористатися відомими джерелами та працями істориків, у яких є хоч якась дотична інформація з вищенаведених питань, і застосувати для їх розгляду нові методи дослідження. Серед них обрати системний підхід і системний аналіз, а в їхньому контексті – історико-системний метод, за стратегічний напрям методології дослідження вищеназваної проблеми.

Застосування історико-системного методу в аспекті «універсального ключа» сприяє розгляду козацтва і його Запорозької Січі в кон-

тексті ієрархії систем, що їх оточують і з ними взаємодіють. Зокрема, вищою системою в цій ієрархії систем є Великий Степовий Кордон України (далі – Великий Кордон), який був органічним простором виникнення козацтва та розвитку його організаційних структур. Нижчими системами тут виступають первинні організаційні структури самого козацтва та Січі, а навколишнім середовищем – державна структура Речі Посполитої. Проведення структурно-функціонального аналізу цієї ієрархії систем дозволило мінімізувати прогалини в джерельній базі і визначити організаційну структуру: а) козацтва до утворення першої Січі; б) першої Запорозької (Базавлуцької) Січі; в) Чортомлицької Січі, відродженої Б. Хмельницьким. Водночас вдалося отримати відповіді на питання щодо часу та умов виникнення українського козацтва і стадій його розвитку. Окрім того, було виявлено причини відсутності військової організації запорожців упродовж 1638–1652 рр., тобто не існувало в ці роки Микитинської Запорозької Січі [17, с. 21–50].

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополь Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього сучасного міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася Національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького, якому в центрі міста споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного характеру про участь Микитинської Запорозької Січі та її кошового отамана в підготовці повстання Б. Хмельницького [8, с. 45–75; 11, с. 161–189; 23, с. 18, 19]. Водночас дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на такий факт: перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жоден козацький лідер [9, с. 106–108].

Ще дивнішим є те, що постановою польського сейму (березень 1638 р.) «Ординація війська запорозького реєстрового» [5, с. 96–98], яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка інша Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як вже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На думку автора, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р., і, зокрема, до цього правового документа польського сейму є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої, і що воно іс-

нувало не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки польським урядовим козацьким реформам 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. у другій половині XVII ст. із нечисленного, усіма знехтуваного напівкримінального елемента воно було перетворено на привілейовану захищену імунітетом військовою верстvou, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590–1591 рр.) урядовою реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [18, с. 29–46; 19, с. 23–34; 20, с. 35–59; 21, с. 34–59].

Зокрема, дослідження утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали, що вона виникла в 1590 р. на засадах синергетики та етногенезу, за наявності сімох зовнішніх впливів (поштовхів): 1) небезпечних умов через напади кримських татар; 2) восьми городків (січей-форпостів з 1585 р., на базі яких виникли коші) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; 3) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним адміністративних елементів (формування завершилося протягом 1587–1590 р.); 4) юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренітетом короля Речі Посполитої та постанови сейму «Порядок щодо низовців і України»¹⁾ від 19.04.1590 р.; 5) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; 6) правових засад Січі, які базувалися на постулатах козацької рицарської корпоративної ідеології та символіки, заснованої на пасіонарному імперативі: *«Будь тим, ким ти мусиш бути»*, відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за *«згодою більшості»*, а за *«загальною згодою»*, коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільності *«ми»* мусило абсолютно придушувати кожне конкретне *«я»*, бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу; 7) переростання козацтва в субетнос (протягом 1690–1596 рр.) – складову частину українського етносу і його домінанту, соціальною оболонкою якого стало утворення Базавлуцької Запорозької Січі. Зазначимо, що це єдина Січ, яка утво-

¹⁾ Усі Запорозькі Січі були створені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда III та вищезазваної постанови польського сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава IV та постанови польського сейму «Ординація війська запорозького рестрового» (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова – утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14. 08 1775 р.).

рилася як державне утворення українського етносу, вперше після загибелі Київської Русі. Інші дві Січі (Чортомлицька і Підпільненська) були військово-адміністративними утвореннями з рисами військових прикордонних анклавів¹⁾.

Вищеназвана «Ординація» не тільки скасувала привілеї й імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: *«...оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів»* (виокремлено – І. С.) [5, с. 96, 97].

Отже, «Ординація» скасовувала на «вічні часи» правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та інші). Колишньому козацькому рикарству був визначений новий суспільний статус: *«оберненого в холопів»*. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до становища, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли воно було нелегітимним і непрестижним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, у першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення й існування перебували у правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На нашу думку, причини виникнення помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі були такі:

– не враховувалося, що відповідно до козацьких традицій державотворення в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спочатку утворювалося військо, а вже на його структурах надбудовувалися державницькі елементи. Такого структурува-

¹⁾ Функції військових прикордонних анклавів виконували: Кам'янська Січ (1709–1711 рр.) та Олешківська Січ (1711–1734 рр.) на службі Кримського ханства, а Задунайська Січ (1775–1828 рр.) – на службі Туреччини.

ного війська після знищення в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» запорожці не мали;

– не враховувалося, що українське козацтво, формуючись під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку термінів для назв своїх організаційних структур, які мають подвійне тлумачення. Зокрема, «Військо Запорозьке» – це державне утворення або військо; «Кіш» – столиця державного утворення (Запорозької Січі), а також козацький табір, розташований будь-де; «Січ» – державне утворення, одночасно й укріплений форпост, розташований будь-де тощо. Під визначенням «Запорозька Січ» нами розуміється не городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не січ-форпост, яка була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а – військово-адміністративне автономне утворення козаків-низовців (запорожців);

– незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищення в 1638 р.

Зупинимося на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [20, с. 35–59; 21, с. 34–59] показали, що на початковому етапі організаційно структура Січі народжувалася на Низу Дніпра із восьми кошів острівних січей від кожного прикордонного замку, де мешкали козаки.

На базі цих восьми острівних кошів у 1590 р. і була утворена (на федеративних засадах) Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати «Суперсіччю». Січ не мала куренів та паланок. Для столиці Січі був обраний острів Базавлук на Дніпрі. Усі вісім кошів поділялися на сотні, а останні – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий без додатку «отаман», сотню – сотник, а десятку – отаман. Січ очолював гетьман Війська Запорозького. Козаки Січі мешкали на волості, мали ґрунти, тобто свої господарства та сім'ї, а коші острівних січей Великого Лугу слугували для них військовими базами, які вони використовували сезонно, тобто в теплу пору року. Взимку на цих базах чергували невеликі залоги, охороняючи табуни коней, зброю, військове спорядження та оснащення, а також продовольчі та матеріальні запаси.

Нагадаємо читачу про те, що протягом перших двох десятиліть XVII ст. Січ поширила свою організаційну структуру з Низу Дніпра на «волость» (південна Київщина і Брацлавщина) шляхом покозачення 75 % міщан прикордоння і встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення восьми територіальних січових кошів (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського,

Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського) на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православну церкву – під свій захист [1, с. 400–437, 539]. Столицею Січі на волості було обрано м. Канів.

Зазначимо, що втрата польською владою контролю над козацтвом і волостю викликала стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили, аби приборкати «козацьке свавілля». Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією та військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реєстрове військо (шість полків по тисячі козаків у кожному) як складова польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних старостах Київського воєводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹⁾.

Унаслідок Куруківської угоди між реєстровцями та запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців у 1638 р. знищив Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському урядові вдалося витіснити запорожців із Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили коші її острівних січей у Великому Лузі і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою для промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

¹⁾ Зазначимо, що польський уряд, починаючи від першої козацької реформи 1570–1572 рр., прагнув створити вірне державі реєстрове козацьке військо, проте пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо воєнний промисел був для них потребою. Сформувавши вірне Речі Посполитій шеститисячне реєстрове козацьке військо за Куруківською угодою 1625 р. вдалося завдяки тому, що, внаслідок покозачення Січню волості, до складу запорожців потрапило субпасіонарне козацтво, яке М. Грушевський назвав «господарським» із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного м. Нікополь, районного центру Дніпропетровської області). На базі Канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького канівському полковникові від 13.02.1648 р.: *«Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашивидкуруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького – І. С.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в. м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...»* [4, с. 14, 15] (виокремлено – І. С.).

Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська та інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковникові Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його Канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конєцпольський у листі до польського короля від 19 вересня 1639 р. повідомляв, що на Запоріжжі була затримана ватага козаків, які *«...не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник канівського реєстрового полку – І. С.), а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводирів їх, котрих важніших, а інші пішли в свої дніпрові уходи»* [2, с. 27, 28].

Отже, на Микитиному Розі існувала Січ, але Канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої впродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [15, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади в Україні? У нас є можливість за відповіддю звернутися з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У вже згаданому листі до М. Потоцького від 13 березня 1648 р. з острова Томаківка Б. Хмельницький подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: *«Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м. м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в. м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це зго-*

ду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас» [3, с. 30, 31] (виокремлено – І. С.).

Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалась у Великому Лузі на о. Томаківка і мала назву Черкаської Січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову Черкаську Січ. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили у Великому Лузі коші острівних січей, які були структурними підрозділами Січі і на яких раніше господарювало низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): Білоцерківська, Канівська (Микитинська), Корсунська, Переяславська, Черкаська (Томаківська) та Чигиринська.

Зазначимо, що у січні 1648 р. Корсунський реєстровий козацький полк, який перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, перейшов на бік Б. Хмельницького і заклав основи формування повстанського козацького війська. У 20-х числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугай-бей з 20-тисячним загоном татарської кінноти.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волю, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків [4, с. 30, 31]. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибули до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками), аби розправитися з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу сухопутної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реєстровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитинового Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Філона Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [4, с. 30, 31]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій із чотирма козацькими реєстровими полками (4 тисячі осіб) та двома полками найманців-українців (по 600 осіб у кожному) прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви [22, с. 3–192].

Уже зазначалося, що, за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницько-

го гетьманом Війська Запорозького [8, с. 59]. Якщо ж у цей час не існувало не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На нашу думку, є всі підстави стверджувати, що 13 травня 1648 р. після прибуття Ф. Джалалія з реєстровими полками до району Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиноначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького [22, с. 55, 58].

Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27 травня 1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня та листи до московського царя і його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як *«гетьман Війська Запорозького й. к. м.»* [3, с. 31, 32, 48–51]. Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як *«старший й. к. м. Війська Запорозького»* [3, с. 31–58].

Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій) Б. Хмельницький підписується як *«гетьман, з Військом Запорозьким»* [3, с. 59–79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: *«гетьман з його королівської милості (скорочено: «гетьман з й. к. м.» – І. С.) Військом Запорозьким»* [3, с. 85, 86, 103–105, 303].

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на матеріальну та військову базу полкової Черкаської Січі Черкаського полку реєстрових козаків, у якому «всі черкаські та сотники дали на це згоду». Ця Січ розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі в цей час розташовувалася полкова Канівська Січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був обладнаний польський прикордонний форпост, де полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.

4. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. **Карвалью Родригеш Ф.** Новые технологии, будущее империй и четыре всадника Апокалипсиса / Ф. Карвалью Родригеш; пер. с португ. В. Якунина. – М., 1996.
7. **Ковальченко И. Д.** Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М., 1987.
8. Літопис Самійла Величка : у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
9. **Мицик Ю. А.** Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
10. **Перегудов Ф. И.** Введение в системный анализ : учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
11. **Петровський М. Н.** Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / М. Н. Петровський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 17.
12. **Підгасцький В. В.** Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття : навч. посіб. для іст. ф-тів ун-тів / В. В. Підгасцький. – Д., 2001.
13. Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. – К., 1969. – Т. 1.
14. **Святець Ю. А.** Кліометрика : у 2 ч. – Ч. 1. Інформаційні технології та інструменти: підручник для іст. ф-тів вищ. навч. закл. / Ю. А. Святець, П. К. Дорн. – Д., 1998.
15. **Слабченко М.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
16. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне містечко у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Д., 1996.
17. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
18. **Стороженко І. С.** Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.
19. **Стороженко І. С.** Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2.
20. **Стороженко І. С.** Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 1.
21. **Стороженко І. С.** Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2.
22. **Стороженко І. С.** Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 р. у світлі нових досліджень / І. С. Стороженко. – Д., 2013.
23. **Tadeusz Krząstek.** Żółte Wody / Tadeusz Krząstek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storożenko. – 1648. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 17.04.2015